

Свобода полягає в тому,

щоб залежати тільки від законів.

Вольтер

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРИ ПРАВА

У юридичній літературі утвердилася думка, що система права — це обумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі, підгалузі та інститути права. При характеристиці системи права необхідно пам'ятати, що вона є явищем об'єктивного характеру, що укладається не довільно, а у зв'язку із системою існуючих суспільних відносин. Говорячи про єдність права, ще Ф. Енгельс підкреслював, що «у

сучасній державі право повинно не тільки відповідати загальному економічному становищу, не тільки бути його виразом, але також бути внутрішньо узгодженим виразом, що не спростувало б саме себе в силу внутрішніх протиріч»¹.

Існуючий соціальний лад суспільства і держави визначає в кінцевому рахунку ту або іншу систему права, його внутрішню будову. Система права показує, із яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою. Кожному історичному типу права властива своя система, що відбиває особливості цього типу держави. Законодавець не може, довільно видаючи правові норми, змінювати історичний тип права. Він, за допомогою правових приписів, лише юридично оформлює потреби суспільного розвитку. Отже, в основі системи права лежать юридичні приписи, що групуються усередині неї як цілісні композиції. Вони відбивають у системі права такі якості, як об'єктивність, узгодженість правових норм, їхню єдність, розходження, спроможність відокремлення та ін.

Правові норми, крім іншого, забезпечують динамізм системи права, роблять рухливими її елементи, забезпечуючи тим самим усталеність системи права в цілому. Як відомо, в міру зміни суспільних відносин з'являється необхідність і у нових юридичних нормах, що відбивають ці зміни. Відбувається якісне наповнення структурних елементів системи права, готових до відокремлення відповідно до специфіки регульованих ними суспільних процесів.

Питання про систему права неодноразово було предметом дискусій серед широкого кола фахівців. Підвищений інтерес до цього питання пояснюється великим теоретичним і практичним його значенням. Від правильного його вирішення залежать напрямки кодифікації законодавства, проведення наукових досліджень у галузі юриспруденції, викладання юридичних наук.

Перша дискусія відбулася у 1938—1940 рр., в ході якої були вирішені корінні питання цієї проблеми. Друге обговорення було проведено у 1956—1958 рр. на сторінках журналу «Советское государство и право», де знову були порушені деякі питання першої дискусії, зокрема здійснено аналіз, чи виправдала себе система права, сформована в кінці 30-х років. Утретє журнал «Советское государство и право» повернувся до цієї проблеми 1982 р., опублікувавши матеріали засідань круглого столу.

Під системою розуміється складно організоване ціле, яке містить окремі елементи,

об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами. Будь-яка система передбачає два основних компоненти: по-перше, структуру — обумовленість і «набір» стосовно самостійних елементів у рамках єдиного процесу, явища — і, подруге, взаємодію елементів структури.

Структура — стійка єдність елементів, закон зв'язку яких виражає впорядкованість, стійкість відносин, вона забезпечує зберігання цілісності, єдності явища як системи, утворює її каркас. При цьому єдність елементів передбачає їх взаємодію між собою, що є способом існування системи. Завдяки взаємодії кожний елемент набуває своєрідних властивостей, притаманних системі в цілому. Його функціонування без системи неможливе.

Отже, **система права** — об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності і погодженості усіх юридичних норм та диференціації їх за галузями, підгалузями та інститутами.

Єдність правових норм, що об'єднуються у складну конструкцію, поділену за принципом ієрархії на певні правові утворення, пояснюється єдністю державної волі; правової системи; механізму правового регулювання та принципів права; єдністю кінцевих цілей та завдань, які стоять перед суспільством.

Система права має такі *характерні риси*:

—розкриває внутрішню побудову, організацію права, співвідношення його структурних елементів;

—має об'єктивний характер, відображає реальний стан суспільних відносин;

—складові елементи системи права відповідають усім вимогам системності, а також підлягають процесам інтеграції та диференціації;

—як цілісне структурне утворення, система права має риси єдності, відмінності, взаємодії та узгодженості складових елементів, здатності їх до поділу; обумовленості матеріальними умовами життя суспільства, об'єктивними потребами та інтересами соціального прогресу.

Під **галуззю права** ми розуміємо *сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом.*

До основних галузей системи права України слід віднести: конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне, фінансове, трудове, шлюбно-сімейне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне, земельне, житлове право тощо.

Галузі права поділяють на:

- а) профілюючі (традиційні);
- б) процесуальні;
- в) спеціальні.

Профілюючі галузі утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право).

Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільний, кримінальний, адміністративний та інші процеси).

Спеціальні галузі на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (трудова, сільськогосподарське, екологічне, земельне, сімейне, фінансове право ін.).

Підгалузь права — окрема частина галузі права, що об'єднує норми й інститути, які регулюють спеціальні види суспільних відносин (авторське право в межах цивільного).

Інститут права — частина галузі права, яка складається із сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. Інститути поділяються на галузеві та міжгалузеві, прості та складні, регулятивні та охоронні.

Норма права — загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки людей, що має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою, народом (у ході референдуму), іншими уповноваженими суб'єктами для регулювання суспільних відносин і забезпечується державним авторитетом і примусом.

§ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Традиційні правові норми поділяють на *норми публічного та норми приватного права*.

Публічне право — це система норм, що врегульовують відносини між державними органами та між державою й особою (суспільством).

Саме тому до публічного права можна віднести такі галузі права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне і деякі інші.

Приватне право — це система норм, що врегульовують відносини між приватними фізичними й юридичними особами.

Це такі галузі права, як цивільне, сімейне тощо. Але такий поділ правових норм для правової системи України не є характерним, оскільки тут традиційно галузі права розрізняють за предметом правового регулювання і, зокрема, з цих позицій **серед галузей й права України розрізняють:**

конституційне право, що врегульовує відносини, які складаються в процесі організації й здійснення державної влади та місцевого самоврядування;

адміністративне право, що регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів, та визначає діяння, що визнаються адміністративними правопорушеннями, і стягнення, що належить застосовувати до осіб, які їх скоїли;

фінансове право, що регулює відносини, які складаються в процесі фінансової діяльності державних органів, тобто мобілізації, розподілу, перерозподілу і витрачання державних коштів їх споживачами;

цивільне право, що регулює майнові й особисті немайнові відносини, що пов'язані як із майновими відносинами, так і не пов'язані з ними;

трудове право, що врегульовує відносини, в які вступають особи з приводу праці;

сімейне право, що врегульовує шлюбно-сімейні та прирівняні до них відносини;

кримінальне право, що визначає діяння, які визнаються злочинами, й міри покарання, які належить застосовувати до осіб, що їх скоїли;

земельне право, що врегульовує відносини, які складаються в процесі використання землі;

екологічне право, що врегульовує відносини, які складаються в процесі природокористування;

цивільно-процесуальне право, що регулює порядок розгляду судом цивільних справ і виконання судових рішень;

кримінально-процесуальне право, що врегульовує відносини, які складаються в процесі провадження у кримінальних справах, тобто визначає порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ;

виправно-трудове право, що врегульовує відносини, які складаються в процесі відбуття кримінальних покарань, тобто визначає порядок відбування кримінального покарання і звільнення від нього.

Наведений перелік галузей права не є вичерпним, можна назвати й інші галузі права, наприклад, *господарське, житлове* тощо.

Галузі права традиційно поділяються на *основні* (кодифіковані) та *комплексні*, що формуються з правових інститутів основних галузей.

Серед основних, у свою чергу, розрізняють базову галузь, профілюючі та спеціальні галузі права.

Базова (або провідна галузь) — конституційне (державне) право.

Профільюючі галузі втілюють у собі регулюючі та охоронні засади права, які об'єднані в такі види права: *адміністративне, цивільне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне.*

Спеціальні галузі формувалися на підставі базової та профілюючих, пристосовуючись до особливих сфер суспільного життя, які потребували специфічного правового регулювання. До таких галузей належать наступні види права: фінансове, земельне, сімейне, трудове право тощо ¹.

Слід мати на увазі, що система права кожної держави, яка відображає характер і особливості суспільних відносин у цій державі і самі суспільні відносини, є динамічною і постійно змінюється, розвивається. Тобто, якщо виникають нові суспільні відносини, які потребують правового врегулювання, то це зумовлює виникнення нових правових норм, правових інститутів і навіть галузей права. Наприклад, не так давно виникло *екологічне, космічне право.*

З цивільного права виділились такі галузі, як *господарське, житлове право* тощо.

Оскільки окремі суспільні відносини можуть припинятися, то це зумовлює відпадання потреби в окремих правових інститутах або галузях права. Наприклад, зі зникненням колгоспів відпадає потреба в *колгоспному праві.*

Треба підкреслити і умовність будь-якого поділу правових норм на галузі, оскільки кожна

галузь права є відносно самостійною системою норм, тому що вона тісно взаємодіє з іншими галузями права, що й призводить до появи таких понять, як «комплексна галузь права» або «міжгалузевий правовий інститут». Саме тому всі галузі права конкретної держави й утворюють правову систему цієї держави.

Єдність усіх галузей права обумовлюється соціально-економічними і правовими передумовами.

§ 3. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Поряд із національним правом конкретної держави, яке врегульовує внутрішні державні відносини, існує і міжнародне право, яке не належить до системи національного права жодної держави.

Міжнародне право — особлива система норм, що втілює узгоджені волі суверенних держав і регулює міждержавні відносини.

Основними джерелами міжнародного права є міжнародні договори і міжнародноправові

звичаї.

Обов'язкової сили нормам міжнародного права надає авторитет цих норм та універсальна угода держав, яка втілюється у принципі — «*pacta servanda sunt*» — «договорів треба додержуватись», — який є одним із основних принципів міжнародного права.

Крім того, на сучасному етапі створюються і діють міждержавні організації, які покликані сприяти втіленню у життя норм міжнародного права та підтриманню міжнародного правопорядку, наприклад, Рада Безпеки ООН.

Існує кілька *теорій співвідношення національного та міжнародного права*, наприклад, дуалістична, теорія примату міжнародного права та нігілістична теорія.

Дуалістична теорія виходить із того, що міжнародне право і національне право абсолютно різні системи права як за своїм характером, так і за сферою дії, а тому вони існують незалежно одне від одного як дві рівноправні та самостійні системи права.

Теорія примату міжнародного права проголошує, що, істотно не відрізняючись одне від одного, міжнародне право і національні правові системи є двома гілками одного дерева. Проте міжнародне право є правом значно вищого порядку, воно користується приматом щодо внутрішнього державного права. Саме міжнародне право визначає сферу дії права тієї чи іншої держави як і взагалі всю сферу дії влади держави.

Нігілістична теорія, проголошуючи абсолютну перевагу внутрішнього державного права, зводиться до заперечення обов'язковості міжнародного права.

У практиці регулювання правовідносин демократичних держав діє принцип пріоритету норм міжнародного права перед нормами національного права держави, згідно з яким вважається, що саме міжнародне право втілює загальнолюдські принципи, на яких повинні базуватись як міждержавні, так і внутрішні державні правовідносини.

Саме тому в Законі «Про міжнародні договори України» та ряді інших законів проголошується, що коли нормами міжнародного договору України передбачено інші правила ніж ті, що передбачені в національному законодавстві України, то діють правила міжнародного договору.

§ 4. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ЯК ПІДСТАВИ РОЗПОДІЛУ ПРАВА НА ГАЛУЗІ,

ПІДГАЛУЗІ ТА ІНСТИТУТИ ПРАВА

Питання про критерії розподілу права на галузі й інститути постійно знаходиться в центрі уваги вчених-юристів.

Основою побудови системи права прийнято вважати два критерії, які використовують у їх єдності і взаємодії, та які виступають як системо утворюючий фактор: предмет і метод

правового регулювання.

Предмет правового регулювання — *сукупність соціальних відносин певного виду, що підлягають правовому регулюванню.* У структуру предмета входять: суб'єкти та їх поведінка, явища навколишнього світу та соціальні цінності, з приводу яких люди вступають у правові відносини. Іншими словами, це сфера, на яку право поширює свою дію.

Метод правового регулювання має такі структурні компоненти:

- а) встановлення меж регулювання відносин;
- б) видання нормативних актів, що передбачають права і обов'язки суб'єктів;
- в) наділення учасників суспільних відносин правоздатністю і дієздатністю, що дозволяють їм вступати в різноманітні правові відносини;
- г) визначення мір відповідальності на випадок порушення цих установлень. Метод правового регулювання — *це набір юридичного інструментарію (прийоми та*

засоби), за допомогою якого держава здійснює необхідний вплив на вольову поведінку учасників суспільних відносин.

Поряд із загальним методом правового регулювання існують і конкретні методи, характерні для тих чи інших галузей права. До них належать: імперативний, диспозитивний, заохочувальний, рекомендаційний, метод автономії і рівності сторін, переконання і примусу.

Імперативний метод — це метод владних приписів, що містять у собі, як правило, норми-заборони. Він використовується, головним чином, у кримінальному, адміністративному і деяких інших галузях права.

Диспозитивний метод дає суб'єктам відому альтернативну можливість вибору варіантів поведінки в межах закону. Цей метод більш притаманний цивільному, комерційному праву та ін.

Метод заохочення властивий переважно трудовому праву, де діють пільгові системи, спрямовані на стимулювання моральної і матеріальної зацікавленості робітників, підвищення своєї кваліфікації, опонування нових професій та ін. Дія цього методу охоплює, зокрема і галузь адміністративного права, коли мова йде про нагородження відзнаками Президента і медалями, присвоєння почесних звань.

Метод автономії і рівності сторін для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового розгляду знаходяться в однаковому процесуальному становищі один перед одним, законом і судом, їхні відносини характеризуються самостійністю. Рівністю суб'єктів відрізняються також багато цивільних правовідносин.

У сільськогосподарському праві застосовується *метод рекомендацій*, за допомогою якого держава шляхом організаційної допомоги і сприяння будує свої відносини з фермерськими й іншими сільськогосподарськими організаціями.

Як особливі методи правового регулювання використовуються *переконання і примус*, що виступають як необхідні засоби впливу на свідомість та поведінку людей. У певному поєднанні вони існували й існують у всіх правових системах. Вони притаманні як для права в цілому, так і для окремих його галузей.

Всі вказані методи правового регулювання взаємопов'язані між собою і, як правило, використовуються у поєднанні один з одним¹.

§ 5. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Система права дуже тісно пов'язана із системою законодавства — зовнішньою формою права, що виражає побудову його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Право не існує поза законодавства, а законодавство у широкому його розумінні і є право.

Розрізняють три основні види структурної організації законодавства: галузеву структуру, субординаційну і федеративну.

1. *Галузева* (горизонтальна) — нормативно-правовий акт, галузевий інститут, підгалузь, галузь, правовий комплекс (комплексна галузь).

2. *Субординаційна* (вертикальна) зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів.

3. *Федеративна* розглядається як організаційний принцип, що виходить із федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства — федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації.

Система законодавства України будується за галузевою і субординаційною структурами. Враховуючи існування в Україні Автономної Республіки Крим, можна зробити висновок про те, що у побудові українського законодавства частково є ознаки і федеративної структури. Такий висновок підтверджується нормами розділу X Конституції України. Автономна Республіка Крим — невід'ємна складова частина України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Вона має свою Конституцію, яку приймає її Верховна Рада і затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення її Ради міністрів не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Галузь законодавства — *внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів та окремих приписів, що об'єднуються на підставі предмета правового регулювання.*

Законодавство — форма існування насамперед правових норм, засіб надання їм визначеності й об'єктивності, їхньої організації й об'єднання в конкретні правові акти. Але система законодавства — це не просто сукупність таких актів, а їхня *диференційована система*, заснована на принципах субординації і с координованості її структурних компонентів. Взаємозв'язок між ними забезпечується за рахунок різноманітних чинників, головним із яких є предмет регулювання й інтерес законодавця в раціональній, комплексній побудові джерел права.

Галузева відокремленість увінчує систему законодавства. Подібне відокремлення можливе за умови, якщо воно відбиває особливості змісту правового регулювання. Відокремити у законодавстві можна тільки те, що відокремлюється в дійсності. Будова законодавства розуміється як система лише тому, що вона є зовнішнім виразом об'єктивно існуючої структури права.

Структура права для законодавця виступає як об'єктивна закономірність. Тому в його рішеннях щодо системи законодавства, будівлі нормативно-правових актів неминуче виявляється реальна, об'єктивно обумовлена потреба існування само-

стій них галузей права, підгалузей, інститутів, юридичних норм. У процесі правотворчості

законодавець має виходити з особливостей окремих підрозділів права, своєрідності їх співвідношення один з одним. Проте система права і система законодавства нетотожні. Між ними є суттєві розбіжності, що дозволяє говорити про їх відносну самостійність.

По-перше, це виражається в тому, що первинним елементом системи права є норма, а первинним елементом системи законодавства виступає нормативно-правовий акт. Юридичні норми галузей права— це будівельний матеріал, із якого складається та чи інша конкретна галузь законодавства. Але при побудові кожної законодавчої галузі будівельний матеріал може використовуватися в різному наборі й у різноманітному сполученні певного нормативного акта. Ось чому галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права.

В одних випадках ми можемо констатувати факт, що галузь права є, а галузі законодавства немає (фінансове, сільськогосподарське право, право соціального забезпечення, та ін.). Такі галузі не кодифіковані, а діючий у цій сфері нормативний матеріал розкиданий по різноманітних правових актах, що потребує уніфікації. Не виключена й зворотня ситуація, при якій галузь законодавства існує без галузі права (митне законодавство, Повітряний кодекс та ін.). Може бути й ідеальний варіант, коли галузь права збігається з галуззю законодавства (цивільне, кримінальне, трудове, адміністративне право та ін.). Такий варіант найбільш бажаний, тому що зближення двох систем, їх гармонійний розвиток підвищує ефективність функціонування усього правового механізму.

Є так звані комплексні галузі законодавства, що виникли зі сполучення норм адміністративного, цивільного і деяких інших галузей права. Найважливішим із них є господарське законодавство.

По-друге, система законодавства за обсягом поданого в ньому матеріалу ширше системи права, тому що вміщує положення, котрі не можуть бути віднесені до права (різноманітні програмні положення, вказівки на мету і мотиви видання актів та ін.).

По-третє, в основі розподілу права на галузі й інститути лежать предмет і метод правового регулювання. Тому норми галузі права відрізняються високим ступенем однорідності. Галузі ж законодавства, регулюючи визначені сфери державного життя, виділяються тільки за предметом регулювання і не мають єдиного методу. Крім того, предмет галузі законодавства містить у собі дуже різноманітні відносини, у зв'язку з чим

галузь законодавства не є настільки однорідною як галузь права.

По-четверте, внутрішня структура системи права не збігається із внутрішньою структурою системи законодавства. Вертикальна структура системи законодавства будується відповідно до юридичної чинності нормативно-правових актів, компетенції органа, що видає їх, у системі суб'єктів нормотворчості.

Єдність принципів розподілу правотворчої компетенції міждержавними органами на кожному з рівнів дозволяє виділити два субординаційних зрізи законодавства:

- 1) акти вищих органів державної влади;

- 2) акти вищих органів державного управління.

Вертикальна ж структура права — це його поділ на норми, інститути, галузі та ін. В основі горизонтальної структури законодавства лежать горизонтальні зв'язки між елементами системи законодавства, звичайно похідні від характеру взаємозв'язків між складовими частинами предмета регулювання. За таким структурним розкладом галузі законодавства не збігаються з галузями права і їх кількість перевищує кількість галузей права.

По-п'яте, якщо система права носить об'єктивний характер, то система законодавства здебільшого зазнає впливу суб'єктивного чинника і багато в чому залежить від волі законодавця. Об'єктивність системи права пояснюється тим, що вона зумовлена різноманітними видами й особливостями суспільних відносин. Суб'єктивність законодавства відносна, тому що вона теж у відомих межах детермінована визначеними об'єктивними соціально-економічними процесами.

Необхідність проведення поділу між системою права і системою законодавства викликана, крім іншого, потребами систематизації законодавства, тобто діяльністю державних органів, спрямованої на упорядкування законодавства, приведення його у чітку, логічну систему.

Встановлення правильного співвідношення між системою права і системою законодавства — важливе теоретичне завдання. Належне його вирішення покликане забезпечити доступність, скорочення небажаної множинності актів, їх узгодженість і правильне застосування на практиці¹.

§ 6. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Законодавство складається із великої кількості актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди. Час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, здійснення систематизації. Проте систематизація не завжди передбачає перегляд законодавства. Зміни і доповнення інколи зачіпають хоча і важливі, але окремі проблеми правового регулювання. Вони стосуються правових актів, які не в змозі ліквідувати створені протягом певного часу недоліки. Це пояснюється тим, що правотворчість інколи не встигає за інтенсивним розвитком суспільного життя, особливо в період становлення і розвитку нашої держави.

При виданні нових законодавчих актів (або їх частин) далеко не завжди дотримуються вимоги законодавчої техніки. Так, видані в 30—50-ті роки законодавчі акти часто-густо мали протиправний характер, у 60-ті роки — суб'єктивний характер. Законодавство не

рахувалось з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, а інколи їм протидіяло. У 70—80-ті роки законодавство було паралізоване, не реагувало на нагальні потреби суспільного життя.

Сьогодні українське законодавство не завжди встигає за динамікою розвитку суспільних відносин, інколи вступає у протиріччя з раніше прийнятими правовими актами. Внаслідок цього законодавство має акти і норми, які формально не діють, у ньому часто зустрічаються прогалини, не пов'язані одне з одним положення; деякі законодавчі акти повторюються; інколи неточно формулюються терміни та ін.

Такі ж недоліки зустрічаються і в законодавчих актах, прийнятих за останні роки у зв'язку з потребами прискореного правового регулювання на запити суспільства. Їх недосконалість із точки зору законодавчої техніки негативно відображається на

правореалізуючій практиці. Д. Керімов справедливо зауважує, що недотримання вимог законодавчої техніки в процесі законотворчості полягає у наступному:

—при виданні нових актів не скасовуються або не змінюються чинні;

—скасовуються або змінюються раніше видані акти без точного і вичерпного їх обліку;

—зміни у чинні нормативні акти вносяться ненормативними актами;

—зміна актів відбувається без одночасного затвердження нової редакції відповідних розділів або статей;

—окремі загальні правила, розраховані на довгу дію, вносяться в оперативні розпорядження або акти, що діють протягом визначеного терміну;

—одноосібними розпорядженнями дія тих чи інших нормативних актів поширюється на не передбачені цими актами суспільні відносини;

—відсутня необхідна узгодженість і редакційна ув'язка між актами, які вирішують одне і те ж питання, що викликає суперечливість;

—новий акт не повністю регулює відповідне питання, у зв'язку з чим ряд попередніх актів, що стосуються цього ж питання, неможливо повністю скасувати;

—акти викладаються незрозумілою, неточною мовою.

Звичайно, що ці недоліки не характеризують законотворчість у цілому, цей чи інший прорахунок зустрічається в окремих випадках, але і він приносить велику шкоду чинному законодавству. Сьогодні у зв'язку з перебудовою всієї системи суспільних відносин законодавство повинно бути оновлене, вміщувати його систематизацію, в процесі якої ліквідуються недоліки, впорядкується і стабілізується вся правова система країни.

Систематизація норм права — це впорядкування та вдосконалення чинних нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.

Традиційно в юридичній літературі розрізняють три основні форми систематизації: кодифікацію, інкорпорацію та консолідацію.

Кодифікація — вид систематизації нормативних актів, які мають спільний предмет регулювання, що полягає в їх змістовній переробці (усунення розбіжностей і суперечностей, скасування застарілих норм) й створенні зведеного нормативного акта.

Характерні риси кодифікації:

—кодифікація охоплює як зовнішню, так і внутрішню переробку нормативного матеріалу. Відбувається таке об'єднання нормативних актів, яке дає змогу підготувати до прийняття новий єдиний документ;

—зміст нового нормативного акта може бути істотно перероблений відповідно до вимог державно-правового регулювання. Вносяться додатки, скасовуються застарілі норми, змінюються деякі положення, вимоги, правові принципи тощо;

—кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією і має офіційний характер;

—мета кодифікації — оновлення законодавства, усунення суперечностей, прогалин, приведення до вимог сучасності.

Види кодифікаційних актів: кодекси, статuti, регламенти і положення, зводи законодавства.

Кодекс — кодифікаційний акт, що забезпечує докладне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, які певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства.

В сучасному законодавстві існують кодекси: кримінальний, адміністративний, про шлюб і сім'ю, кримінально-процесуальний, земельний, водний та ін.

Статuti, регламенти і положення — кодифікаційні акти, в яких визначається статус певного виду державних органів і організацій. До них не належать положення про індивідуально визначені органи, що не мають загального характеру.

Види кодифікації:

—*загальна* — підготовка зведених кодифікованих актів за основними галузями права;

—*галузева* — систематизація нормативно-правових актів у межах однієї галузі або підгалузі;

—*спеціальна* — передбачає об'єднання та переробку нормативного матеріалу в межах одного або кількох інститутів.

Інкорпорація — *вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники у певному порядку без зміни змісту.*

Критерії систематизації: хронологічний або алфавітний порядок, напрям діяльності, сфера суспільних відносин, тематика наукового дослідження тощо.

Види інкорпорації:

—*офіційна* передбачає затвердження збірників інкорпорованих актів компетентним органом;

—*неофіційна* не має обов'язкового характеру, здійснюється науковими установами, навчальними закладами, іншими суб'єктами юридичної діяльності для зручності у користуванні нормативним матеріалом;

—*хронологічна* здійснюється в певній послідовності за ознакою часу видання нормативних актів;

—*предметна*: нормативні акти об'єднуються на підставі однорідності суспільних відносин, що становлять відокремлений предмет правового регулювання.

Існують також інші види інкорпорації, що здійснюються за такими критеріями: алфавітний порядок, галузь права, суб'єкт прийняття нормативного акта, тематика наукового дослідження, сфера діяльності тощо. Таким чином, відбувається об'єднання цілісних нормативно-правових актів у збірники правового матеріалу за критерієм, який обирає сам систематизатор.

Консолідація. Мета консолідації — усунення множинності нормативних актів, створення у структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідної бази для проведення кодифікаційної роботи.

Процес консолідації має риси, що зближують його як із кодифікацією, так і з інкорпорацією. В ході консолідації обробки зазнають не нормативні приписи, а нормативно-правові акти, що відбувається і в процесі інкорпорації. Разом із тим об'єктом здійснення консолідації, як і кодифікації, є законодавчий орган, що значно зближує ці види діяльності. Більше того, як свідчить видатний компаративіст Рене Давід, поняття «кодекс» часто використовується для найменування компіляцій, а в США воно позначає результат консолідації, більш чи менш вдалої, а не основу для вироблення і розвитку нового права, як у країнах романо-германської правової системи. Тобто у країнах загального права межа між кодифікацією і консолідацією є достатньо умовною.

Проте в умовах романо-германської правової системи невизначеність природи правового акта, сумніви щодо того, чи є він кодексом, чи консолідованим актом, говорить скоріше про недотримання правил законодавчої техніки. У країнах романо-германської правової системи, до яких належить і Україна, існує класичне розуміння поняття «кодекс» як кодексу «наполеонівського типу». Його призначення — кодифікувати закони, а не класифікувати їх, як у випадку консолідації.

Що стосується вітчизняної практики законодавчої діяльності, то консолідація не мала істотного впливу на формування системи законодавства, незважаючи на те, що укрупнення та об'єднання правового матеріалу, що є суттю цього процесу, в цілому є позитивними факторами з точки зору уникнення колізій у законодавчому регулюванні та

зручності користування законами. Хоча така назва нормативно-правового акта, як Кодекс законів про працю, робить його схожим більше на консолідований акт, у якому об'єднані розрізнені закони, результат укрупнення нормативного матеріалу. Нині йдеться про розробку проекту Трудового кодексу або Кодексу України про працю, очевидно, саме тому, що виникла необхідність не стільки об'єднати існуючі розрізнені нормативно-правові акти, скільки виробити принципово нові приписи. А сучасна назва цього нормативно-правового акта свідчить, як гадаємо, про недотримання вимог законодавчої техніки, про яке йшлося вище. За своєю природою він є кодексом, а не консолідованим актом, оскільки є результатом кодифікації чинних на той час і вироблення нових нормативних приписів, а не консолідації законів.

Потенціал консолідації (у її класичному розумінні) не був використаний у повній мірі при побудові сучасної системи законодавства України. Більше того, не всі наукові джерела виділяють її як окрему форму систематизації, забуваючи про неї. Проте вході законодавчої діяльності Верховної Ради відбувалися процеси, які, на нашу думку, дуже близькі за своєю природою до консолідації. Йдеться про прийняття законів «у пакеті». Згадаймо Закони України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 р., «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р., «Про приватизацію невеликих державних підприємств» від 6 березня 1992 р. Приймаючи закони «в пакеті», законодавець ніби підкреслює, що вони регулюють одне і те ж коло відносин і відокремлені один від одного, не принесуть очікуваного результату. Подібне прийняття законів «в пакеті» (тобто коли один закон не приймається без іншого) є різновидом консолідації. У країнах загального права консолідовані акти є звичним явищем, оскільки структура правової системи вимагає «класифікувати» закони, а не кодифікувати їх. У країнах романо-германської правової системи у випадку перегляду і переробки нормативного матеріалу найчастіше видаються кодекси, які і є результатом укрупнення, а тому потреба в консолідації в класичному її розумінні відпадає. Проте потреба якимось «скріпити» закони, не об'єднуючи їх у єдиний акт (що охоплюється звичним розумінням консолідації) і не кодифікуючи їх нормативних приписів, іноді дає про себе знати у зв'язку з появою нових суспільних відносин, які, однак, не «виросли» в самостійну галузь законодавства і не є настільки усталеними, щоб об'єднати нормативні приписи, що їх регулюють, у єдиному кодексі. Кодекс розрахований на стабільні і тривалі відносини, тому прийняття Кодексу про приватизацію було б недоцільним, тим більше, що це потребувало б великих зусиль, оскільки крім норм, які мають суто практичне значення, слід було б виробити норми загальної частини. Разом із тим у цьому процесі велику вагу мали інші нормативно-правові акти, особливо укази Президента України, якими оперативного було врегульовано значне коло відносин, які виникали в процесі приватизації, а також нормативно-правові акти виконавчої гілки влади¹.